

KAI KURIE FAKTORIAI, PARYŠKINANTYS NEIDIOMATIŠKŲ
BŪDVARDINIŲ DŪRINIŲ SEMANTINĮ SKAIDOMUMĄ
(Mokslinių tekstų pagrindu)

BRONISLAVA MATULAITYTĖ

Kaip žinoma, vokiečių kalbos dūriniai reikšmės atžvilgiu skirstomi į idiomatiškus ir neidiomatiškus. Idiomatiškais laikomi tokie dūriniai, kurių reikšmės negalima išvesti iš dėmenų reikšmių ir jų tarpusavio santykio. Viena svarbiausių dūrinio idiomatiškumo priežasčių laikomi semantiniai poslinkiai – vieno kurio nors dėmens ar viso dūrinio perprasminimas. Idiomatiški dūriniai yra daugiau ar mažiau demotyvuoti, semantiškai neskaidomi ir neturi pakaito tarp sintaksinių žodžių junginių, pvz.: *mundtot, fragwürdig, fridfertig*. Bendravimo procese idiomatiški dūriniai atkuriami iš atminties, t. y. jie kaip leksikos vienetai įeina į kalbos žodyną.

Kartais žodžių dūrybos tyrinėtojai, įrodinėdami dūrinų reikšmės vientisumą, pernelyg padidina semantinių poslinkių vaidmenį ir šalutinės tiesioginės ar perkeltinės pamatinio žodžio reikšmės realizavimą kuriame nors dūrinio dėmenyje traktuoja kaip šio dėmens perprasminimą, t. y. kaip dūrinio sąvybę. Taip, pavyzdžiui L. Ivaškevič teigia, kad dūrinėje *wasserdicht* esą perprasminamas antrasis dėmuo [Ивашкевич, 1954, p. 9]. Mūsų nuomone, šiame dūrinėje realizuojama būdvardžio *dicht* reikšmė „undurchlässig“. Šituo galima įsitikinti, sugretinus dūrinį su pamatinių žodžių junginiu. Plg.: nur einē dünne *gegen Wasser dicke ringförmige Innerzone* [ZCh., 1974, p. 227]. Taip pat pasitaiko, kad aiškinamuosiuose žodynuose, perteikiant dūrinio reikšmę, pridedami papildomi paaiškinimai arba vienas iš dėmenų pakeičiamas sinonimu, nors tokio dūrinio reikšmę būtų galima perteikti pamatinių žodžių junginiu. Pavyzdžiui, „Dahartinės vokiečių kalbos žodyne“ [Wörterbuch, 1969, p. 2404] dūrinio *luftdicht* reikšmė perteikiama taip: „Luft nicht durchlassend“, o dūrinio *lichtempfindlich* – „empfindlich gegen die Einwirkung von Licht“ [ten pat, p. 2364]. Plg. atitinkamus pamatinių žodžių junginius: ... ein Naevuszellnaevus, der später *gegen Luft dicht* wird [ZCh., 1974, p. 796]. Da jedoch Salizylaldehyd *gegenüber Sauerstoff, Wärme und Licht sehr empfindlich* ist, erhöht sich der ... Laboraufwand [IM, 1974, p. 49].

Antra vertus, dūrinio idiomatiškumas atsiranda ne vien tik dėl semantinių poslinkių. Kadangi tarp dūrinio dėmenų nėra formaliai išreikštų sintaksinių santykių, tai žodžių dūrybos modelis gali turėti daugiau išgalių negu atitinkamas žodžių junginio modelis. Jis gali perteikti tokius santykius, kurie, žodžių junginyje sujungiant pirma reikšmius elementus, pareikalautų platesnių paaiškinimų, o ne vien tik tarnybinių žodžių [Мешков, 1976, p. 193]

arba kurių iš viso negalima perteikti žodžių junginiu. Plg. [Адмони, 1973, p. 96]. Taip atsiranda dūrinio struktūrinis idiomiškumas, kuris gali būti susijęs arba nesujęs su vieno ar abiejų dėmenų perprasavinimu [Мешков, 1976, p. 193]. Struktūrinis idiomiškumas būdingas vadinamiesiems eliptiniams dūriniams (apie eliptinius dūrinis žr. [Lipka, 1967, p. 37; Siebert, 1968, p. 42–43, 77, 114; Fleischer, 1983, p. 242]). Plg.: *kohlenhydrathistochemische Methoden* – histochemische Methoden zur Darstellung des Kohlenhydrats; eine *phasenrichtige Gleichrichtung* – eine Gleichrichtung, bei der die Phase richtig wiedergegeben wird; *fierzinvariante Ausdrücke* – Ausdrücke, die invariant gegenüber einer Transformation des Fierztyps sind. Kaip matyti iš pavyzdžių, struktūriškai idiomiškų dūrinių reikšmė nėra vientisa, dūrinyje praleistus žodžius galima nesunkiai numatyti.

Neidiomiški dūriniai dažnai sukuriami pagal struktūrinius semantinius modelius kalbėjimo procese. Antra vertus, daugelis net žodynuose užfiksuočių vokiečių kalbos neidiomiškų dūrinių savo generavimo procesu taip panašūs į žodžių junginius, kad jie veikia kaskart iš naujo pasidaromi kalbant, negu atsimenami ištaisai, kaip leksikos vienetai, plg. [Möller, 1968, p. 139; Die deutsche Sprache, 1969, p. 1130; Павлов, 1971, p. 83]. Neidiomiškų dūrinių dėmenų reikšmės remiasi pamatinių žodžių reikšmėmis, o viso dūrinio reikšmė lengvai atsivokiama iš dėmenų reikšnių ir vidinio sintaksinio ryšio (prijungiamojo ar sujungiamojo). Tokie dūriniai yra pematomos struktūros ir juos galima semantiškai išskaidyti [Стеланова, Чернышева, 1962, § 46], pvz.: *thrombencharakteristisch* (plg. für die Thromben charakteristisch), *intensitätsproportional* (plg. zur Intensität proportional), *pflgebedürftig* (plg. der Pflege bedürftig), *prophylaktisch-therapeutisch* (plg. prophylaktisch und therapeutisch), *septisch-toxisch* (plg. septisch und toxisch).

H. Vernekė nurodo, jog dūriniai, kilę iš analizės, kaskart skatina protą sąmoningai ar nesąmoningai analitinei veikiai [Werneke, 1919, p. 194]. Dažnai neidiomiškų dūrinių analitiškumą paryškina ir sustiprina dūrinio aplinka (plg. [Павлов, 1973, p. 27–29]), kurioje vienokie ar kitokie žodžiai santykiauja ne su visu būdvardiniu dūriniu kaip vientisu, neskaidomu žodžiu, o su atskirais jo dėmenimis arba su būdvardinio dūrinio dėmenimis tam tikru būdu santykiauja neidiomiškų daiktavardinių dūrinių dėmenys (ar net šių dalys), tarsi jie būtų savarankiški žodžiai. Čia pateiksimе ketelį būdingesnių atvejų.

1) Vienas daiktavardinio dūrinio dėmuo tarsi laisvai pereina į paskiau pavartotą būdvardinį dūrinį, arba būdvardinio dūrinio dėmuo į daiktavardinį dūrinį. Plg.: ... bei der Bekämpfung des Hirnödems ..., ... die Verbesserung der Hämodynamik im Ödemkranken Gehirn... [ZCh., 1975, p. 769].

Eine weitere Verbesserung der Therapie bringt die Teilsynchronisation der Tumorzellen. Voraussetzung für eine optimale Synchronisation sind zellkinetische Untersuchungen [IM, 1976, p. 66].

Veränderungen leberspezifischer Enzyme wurden bisher ... noch nicht untersucht. Der liphatische Verlauf der von uns untersuchten Leberenzyme ... [ZCh., 1975, p. 614].

Für die *stromschwache* positive Säule müssen Abweichungen von dieser Verteilung erwartet werden. Die bisherige mit einer Maxwell-Verteilung der Elektronengeschwindigkeiten entwickelte Theorie der *Schwachstromsäule*... [APh., 1970, p. 322].

Plg. taip pat: *namorespecifische* Antigene, *spezifische Tumorantigene* [ZCh., 1971, p. 236]. Šiame pavyzdyje be to dar pagrindiniu dėmeniu einantis būdvardis virsta daiktavardinio dūrinio pažyminiu.

2) Vienu iš būdvardinio dūrinio dėmenų eina anksčiau pavartotas žodis; abu dūrinio dėmenys remiasi anksčiau pavartotais žodžiais arba daiktavardinio dūrinio dalimi ir anksčiau pavartotu žodžiu. Plg.: Nach 4 Wochen hat sich die Spindel noch etwas verdickt, zeigt aber nahe am *Knochen* einzelne weniger *dichte* Bezirke (...) der Kallus erscheint zu beiden Seiten der Fraktur... *knochendicht* [ZCh., 1950, p. 1522].

... sind also *unabhängig* von L und damit auch *dichteunabhängig* [APh., 1967, p. 97].

Die postoperative *Röntgenkontrolluntersuchung* ergibt morphologisch und funktionell Die *röntgenmorphologischen* Kriterien... [ZCh., 1976, p. 539].

3) Įvardis nurodo anksčiau pavartoto būdvardinio dūrinio pirmąjį dėmenį, pvz.: ... ich konnte sie ... nicht *porenfrei* erhalten. Durch *diese* feinen *Poren* drangen die Kaliumdämpfe [APh., 1910, p. 963].

4) Būdvardis, einantis pagrindiniu dūrinio dėmeniu, pagal reikala vartojamas su priedėliu un- arba be jo. Plg.:

Sie setzt sich aus einem *temperaturunabhängigen* Anteil und einem *temperaturabhängigen* Anteil ... zusammen [ZPh., 1970, p. 206].

... *ätherlösliche* und *ätherunlösliche* Porphyrinausscheidungen [IM, 1971, p. 68].

Idiomatiškuose būdvardiniuose dūrinuose priedėlis „un-“ paprastai stovi ne prieš būdvardį, einantį pagrindiniu dėmeniu, o prieš visą dūrinį, nors kalbos sistemoje ir esama atitinkamo priedėlinio būdvardžio su „un-“, pvz.: *glaubwürdig-unglaubwürdig* (plg. unwürdig), *glücklich-unglücklich* (plg. unselig), *bussfertig-unbussfertig* (plg. unfertig).

5) Kaip ir žodžių junginiuose, kalbos ekonomijos sumetimais gali būti prafeistas dviejų dūrinių beįdras priklausomasis dėmuo antrajame dūrinyje, pvz.:

Es werden sowohl die *gruppenspezifischen* als auch die unspezifischen gespalten [AH, 1968, p. 177].

... dass der Mittelwert bei den *LE-Zel-positiven* Patienten höher ist als bei den negativen [IM, 1970, p. 818].

... die Entstehung *antibiotikaresistenter* Staphylokokken. Dem gehäuftem Auftreten dieser resistenten Keime... [IM, 1972, p. 18].

6) Tame pečiame tekste, aprašant tuos pačius dalykus, pavartojamas ir dūrinys, ir pamatinių žodžių junginys, pvz.:

Mit *chloramphenikolresistenten* Koli-Keimen wurden die Übertragungsversuche vorgenommen ... 20 Stämme waren *gegen* Streptomycin und *Chloramphenikol resistent* [IM, 1972, p. 19].

... wo *b* eine *materialunabhängige* Konstante ist Der Energieverlust der PE ist also *unabhängig vom Material* – nur von der Massenbelegung abhängig [ZPh., 1969, p. 441].

... keine *auf Tumor verdächtigen* Zellen zu finden [ZCh., 1960, p. 389]. war sechsmal kein Anhalt für *tumorverdächtige* Zellen gegeben, einmal bestand unter Vorbehalt Verdacht auf Tumorzellen [šia pat, p. 390].

Taigi vokiečių kalbos neidiomatiški dūriniai yra sfera, kurioje susikerta leksinių ir sintaksinių vienetų savybės.

О ФАКТОРАХ, ВЫЯВЛЯЮЩИХ И УСИЛИВАЮЩИХ СЕМАНТИЧЕСКУЮ РАЗЛОЖИМОСТЬ АДЪЕКТИВНЫХ КОМПОЗИТОВ

(На материале научных текстов)

В. МАТУЛАЙТИТЕ

В статье указывается на выводимость значения идиоматических композитов из значений его компонентов и семантико-синтаксической (подчинительной или сочинительной) связи между ними, прозрачность семантической структуры и семантическую расчлененность. Расчлененность особенно ярко выявляется и усиливается в определенных приемах организации контекста вокруг композита. Анализируются случаи, где отдельные слова, употребляемые в контексте, часто соотносятся не с композитом как целостным словом, а с его первым или вторым компонентом.

LITERATŪRA

Die deutsche Sprache, 1969 – Die deutsche Sprache. Leipzig, 1969. Bd. 2.

Fleischer, 1983 – Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1983.

Lipka, 1967 – Lipka L. Wasserdicht und grasgrün. Zwei Wortbildungstypen der deutschen Gegenwartssprache // Muttersprache. 1967. H. 2.

Möller, 1968 – Möller G. Praktische Stillehre. Leipzig, 1968.

Siebert, 1968 – Siebert H.-J. Zur Wortbildung des zusammengesetzten Adjektivs in der deutschen Sprache der Gegenwart // Diss. Leipzig, 1968.

Werneke, 1918 – Werneke H. Über den Ursprung und Charakter der deutschen Sprache // Preussische Jahrbücher. 1918. H. 2.

Wörterbuch, 1969 – Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache / Hrsg. von R. Klappenbach und W. Steinitz. Berlin, 1969.

Адмони, 1973 – Адмони В. Г. Пути развития грамматического строя в немецком языке. М., 1973.

Ивашкевич, 1954 – Ивашкевич Л. В. Сложные прилагательные немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Л., 1954.

Павлов, 1971 – Павлов В. М. О двойственном характере модели сочинительных сочетаний сложных слов с „сокращаемым“ общим компонентом в немецком предложении // Учен. зап. ЛГУ им. А. И. Герцена. 1971. Т. 520.

Павлов, 1973 – Павлов В. П. Субстантивное словосложение в немецком языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1973.

Степанова, Чернышева, 1962 – Степанова М. Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962.

ŠALTINIAI

AH, 1968 – Acta histochemica. Zeitschrift für histologische Topochemie. Jena, 1968.

APh., 1910, 1967, 1970 – Annalen der Physik. Leipzig, 1910, 1967, 1970.

IM, 1970, 1971, 1972, 1974 – Zeitschrift für die gesamte Innere Medizin und ihre Grenzgebiete. Leipzig, 1970, 1971, 1972, 1974.

ZCh., 1950, 1960, 1971, 1974, 1975, 1976 – Zentralblatt für Chirurgie. Leipzig, 1950, 1960, 1971, 1974, 1975, 1976.

ZPh., 1969, 1970 – Zeitschrift für Physik. Berlin, 1969, 1970.

Vilniaus universiteto
Vokiečių filologijos katedra

Įteikta
1988 m. gruodžio mėn.